

Боранбаев С.Р.

Тілдік жүйенің ареалдық ерекшеліктері мен ортақ белгілерін айқындаудағы ортатүркі жазба ескерткіштерінің рөлі

Мақалада қазіргі түркі тілдерінің дамуы, соның ішінде, фонема-лардың дыбыстық өзгерулері мен жүйелену үдерісі, фонетикалық заңдылықтардың қалыптасу тарихы яки тарихи фонетика мәселелері қарастырылады. Грамматикалық көзқарас тұрғысынан келгенде сөз тіркестері жүйесі ерекшеленіп, түбірдің тарихи және семантикалық құрылымы түркі тілдерінің тарихи даму және қалыптасу кезеңдерінің грамматикалық категориялары мен формаларына байланысты айқындалады.

Түйін сөздер: трихи салыстырмалы зерттеу, жалпы түркілік әліпби, түркі халықтары, грамматикалық ерекшеліктер, дыбыстар жүйесі.

Boranbaev S.R.

The role of the Middle Turkic writing records in determining the characteristics of the area of language systems and common symbol

The article is considered the development of modern Turkic languages, namely, the historical phonetic process of sound change of phonemes and systematization of sounds is determined by the historical formation of the phonetic laws. From the point of view the grammar system is defined the word phrases, historical and semantic structure of the root in proving the historical development and the formation of grammatical categories and forms of Turkic languages.

Key words: Comparative-historical study, common Turkicalphabet, Turkic peoples, grammatical features, sound system.

Боранбаев С.Р.

Роль памятников среднетюркской письменности в определении особенностей ареала системы языка и общих знаков

В статье рассматриваются развитие современных тюркских языков, а именно, историческая фонетика – процес звукового изменения фонем и систематизация звуков, определяется историческое формирование фонетических закономерностей. С точки зрения грамматики выделена система словосочетаний, историческая и семантическая структура корня при доказывании исторического развития и формирования грамматических категорий и форм тюркских языков.

Ключевые слова: историко-сопоставительное исследование, общетюркский алфавит, тюркские народы, грамматические особенности, система звуков.

**ТІЛДІК ЖҮЙЕНІҢ
АРЕАЛДЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН
ОРТАҚ БЕЛГІЛЕРІН
АЙҚЫНДАУДАҒЫ
ОРТАТҮРКІ ЖАЗБА
ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ
РӨЛІ**

Қазіргі түркітану ғылымының өзекті мәселелерінің ішіндегі тарихи лексикологияның теориялық проблемаларын әлем халықтарының тілдерімен байланыста қарастырған еңбектер монографиялық зерттеулер қазақ тіл білімінің одан әрі өркендеуіне қосылған үлес, түркітану ғылымынның көтерілген жаңа бір белесі деуге толық негіз бар. Мақаламызда біздер түркі тілдерінің іштей интеграциялану және лексика-семантикалық аяда дифференциялану мәселесін тарихи процесс ретінде қарастыра отырып, осы саладағы зерттеу жұмыстарының басты бағыттары мен оларды шешу жолдарын айқындауды сөз еткіміз келіп отыр. Бір тілден екінші тілге сөз алмасу, бір тілдегі лексикалық бірліктің екінші бір тілде кездесу-кездеспеуі оның екінші тілде болмағандығының куәсі емес, ол түрлі тарихи, экстралингвистикалық жағдайлардың әсерінен болуы ықтимал немесе басқаша фонетикалық өзгешеліктермен кездесуі мүмкін екендігін нақты мысалдар негізінде дәлелденеді. Осы орайда тарихи-семасиологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістерді рет-ретімен пайдалану, оның сыртында белгілі лексика-семантикалық топты құрайтын сөздердің қазіргі кезде туыс емес, өзге тілдердің сөздік қорында сақталу мүмкіндігі есте болуын, сонымен қатар бір сөздің екінші бір тілде өзгешелеу мағына беретіндігін ескерту тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыттардың бірі деп қабылданып жүр.

Түркі тілдеріндегі ортақ сөз алмасу жолдарын тарихи тұрғыдан анықтаудың мәселелері түркологиялық еңбектердегі негізгі проблемалардың бірінен саналатын зерттеу еңбектердің басты нысаны болып, әрқашан назардан тыс қалған емес. Дегенмен түркі тілдерінің даму тарихындағы кезеңдердің бәрін қамтыған жазба мұралардың тапшылығы немесе олардың түрлі себептермен толық ғылыми айналымға енгендіктері жекелеген түркі тілдерінің тарихи грамматикасы мен фонетикасын, тарихи сөзжасам мен лексикологиясын, тарихи сөздіктерін жасауда белгілі деңгейде қиындықтар туғызып отырғаны аян. Осы сияқты шешімін толық таппай жатқан мәселелер қатарындағы негізгілері жетіп артылады. Қазіргі түркі тілдерінің тарихи даму жолын, атап айтқанда, тарихи фонетика тұрғысынан – жекелеген фонемалардың дыбыстық өзгеріске ұшырау процесі мен дыбыстардың жүйеленуін, фонетикалық заңдылықтардың

тарихи қалыптасуын анықтап, грамматикалық тұрғыдан – түркі тілдеріндегі грамматикалық категориялар мен формалардың тарихи дамуы мен қалыптасуын дәлелдеуде сөзжасамдық жүйенің, түбірлердің тарихи және семантикалық құрылымын айқындап алу. Сонымен қатар сөздік қор мен сөздік құрамның тарихи дамуын, осы аталған тілдік жүйенің ареалдық ерекшеліктері мен ортақ белгілерін айқындауда көне, ортағүркі жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан тілдік деректердің орны мен рөлінің ерекше екендігін хронологиялық тұрғыдан анықтап беру бұл саладағы жұмыстарды жеңілдетендігі рас.

Осы орайда тарихи-семасиологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістерді рет-ретімен пайдалану, оның сыртында белгілі лексика-семантикалық топты құрайтын сөздердің қазіргі кезде туыс емес, өзге тілдердің сөздік қорында сақталу мүмкіндігі есте болуын, сонымен қатар бір сөздің екінші бір тілде өзгешелеу мағына беретіндігін ескерттеді. Осыған байланысты айта кететін бір нәрсе, мысалы қазақ әдеби тіліндегі көнерген сөздердің қатарынан көрінетін *жарғақ* деген сөздің мағынасы белгілі, осыдан келіп туындаған тіркестер де баршылық (*жарғақ шалбар, жарғақ құлағы жастыққа тимей т.б.*). Ал осы сөз қарайым тілінде *«теріден сыдырылып жасалған қағаз, пергамент»* деген мағынада қолданылады екен. Яғни сөздің мағыналық аясы кеңейіп, қыпшақ тіліндегі бар, дайын сөз жаңаша қолданысқа ие болған. Нәтижесінде, ең алдымен түркі тілдерін іштей салыстыра отырып зерттеу, содан кейін барып оғыз, қыпшақ, қарлұқ тобындағы және басқа да тілдердің өзіндік ерекшеліктерін айқындау мүмкіндігі пайда болады.

Осының барлығы түркі халықтарының географиялық орналасу, кәсіби, танымдық ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі тиіс. Бұған дейін, жалпы лингвистикада, тілдердің өзіндік ерекшеліктерін айқындайтын белгілері ретінде фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері негізге алынатын. Тілдің лексикалық қабатында тарихи, мәдени ақпараттың ұзақ сақталатынын, сол арқылы халықтың өзге елдермен байланыстары айқындалатынын көрсетіп беретіндігі туралы мәселелер академик К. Мұсаевтың еңбектерінде де жетерлік [1; 2; 3;].

Түркі тілдерінің әлемнің өзге тілдерімен байланысқа түсуі түркі тілдерінің өз ішінде сөйленістері мен диалектілерінің қалыптасуына қалай әсер етсе, көрші тілдерге де әсері сондай болған. Түркі тілдері мен әлемнің өзге тілдерінің байланысқа түсуін зерттеу ұлттық тілдер мен диалектілердің қалыптасу процесі мен этностардың

тарихи даму және таралу аймағын анықтауда да үлкен маңызға ие болады. Түркі тілдерімен байланысқа түсу процесін зерттеудің нәтижесінде венгр халқының тарихи таралуы мен қалыптасу мәселелері, ал «Игорь жасағы туралы жырдағы» түркілік қабатты зерттеудің нәтижесінде шығарманың қай дәуірдің шынайы туындысы екендігі анықталғаны белгілі.

Жүріп өткен жолы мен әлеуметтік, тарихи өмір сүру ерекшеліктеріне қарай қазіргі түркі халықтарының барлығы да тарихи даму тұрғысынан түрлі диалектілерде сөйлеген тайпалардан жинақталған. Бәрібір, мұндай ортада дүниеге келген тілде міндетті түрде бір-бірінен ерекшеленетін диалектілік алшақтықтың болатындығын аңғару қиынға соқпайды. Сондықтан да, жеке тілдердің дамуы барысында олардың екінші бір тілге міндетті түрде әсері болары сөзсіз. Тілдердің даму барысындағы осындай ықпалдастық жекелеген тілдерді қалыптасқан жүйеден ауытқушылыққа икемдейді. М.А. Черкасс – скийдің атап көрсеткендей «незначимое чередование звуков, всегда предшествует значимым» [4, 120]. Яғни фонетикалық және семантикалық даму бір-бірімен тығыз байланыста өрбиді. Сондықтан тілдегі параллельдердің пайда болуының басты шарты олардың сөзжасамдық қызметімен тікелей байланысты болса керек. Бұл құбылыс ортағасырлық тіл деректерін қазіргі тілмен сабақтастыра қарастырсақ тіпті анық байқалып, мынадай дауыстылардың ауысуынан түзіледі: ә-е: әсрүк (мас болу) – есірік (есуас, есерсоқ), й-і:билиг (ақыл)-білік (білімділік, саналылық), у-ү: бучуқ (жарты, кесінді) – пұшық (келте, таңқы мұрын) [5, 92] т.б.

Г. Қошқарова түркі тілдеріндегі сөз алмасу мәселесіне тоқтала келіп, халық жадынан өшіп бара жатқан кейбір сөздерді қалпына келтіруде және олардың жасалу жолдары мен шығу тарихын анықтауда қазіргі түркі тілдері мен тарихи жазба мұралар тілін салыстырмалы тұрғыдан зерттеудің маңызы зор екендігін былайша баяндайды: «Қазіргі уақытта тілді тек қатынас құралы ретінде, оның деңгейлерінің құрылымын сипаттау сияқты классикалық лингвистикадан басқа тілді сол тілде сөйлеуші халықтың тарихы, мәдениеті және дүниетанымымен сабақтастыра отырып, кешенді түрде зерттеу ғылыми сипатқа ие болып келеді. Бұл мәселе, әсіресе кеңестік кезеңнің идеологиялық құрсауынан босағаннан кейін белсенді түрде қолға алына басталды. Қазіргі тіл білімінде тарихи-салыстырмалы және антропоцентристік парадигмаларды ұштастыра отырып зерттеу көкейкесті мәселелердің бі-

ріне айналып отыр. Тіл тарихы халық тарихымен тығыз байланысты болатындықтан, белгілі бір тілдің немесе тілдер тобының глоттогенезін анықтау этногенез мәселелерімен қабысып жатады. Этностың дүниетанымы, мәдениеті, шаруашылығы т.б. өз кезегінде тілінен көрініс тауып отырады. Бұл өзекті мәселені қазіргі заман заман тұрғысынан синхрондық аяда шешуге тырысқанымызбен, мағынасы күңгірттенген, тіпті халық жадынан жоғалтып алған атауларды қалпына келтіруде жазба мұралардың орны ерекше. Ал сол қыпшақтық негізді тілдік деректерге сүйене отырып, яғни ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердің төркіндестігін, олардың этномәдени ортақтығын қарастыруда бұндай аспектідегі ғылыми-зерттеу жұмысының маңызы зор» – дейді [6, 50].

Жер бетіндегі кез-келген халықтың қолданыстағы тілі өзінің өміршең өркениетімен ажырамас байланыста екендігі белгілі, бірақ оның грамматикалық заңдылықтары мен формаларының даму заңдылығын сол деңгейде қарастыру, немесе соның айналасында шешім қабылдау ғылыми көпшілік тарапынан қолдау таппаса керек. Халықтың тарихында болып жатқан өзгерістердің көп бөлігі тілдің даму тарихына ықпал ете бермейді. Өйткені, тілдің даму жолының заңдылықтары өзгеше. Тілдің даму барысындағы сыртқы себептерді географиялық ортаға қатыстыра отырып Ф. де Соссюр сыртқы және ішкі лингвистиканың өзара өте тығыз әрі қарама-қайшылықты байланысына тоқтала отырып, географиялық фактор тілдің өмір сүруімен қаншалықты тығыз байланысты болғанымен, оның

ішкі құрылысына ешқандай әсер етпейтіндігін сөз етеді. Сол себепті мұндай жағдайда тіл өзгерістерге ұшырағанымен өзінің тілдік қасиеттерін сақтап қалатындығына күмән келтіруге болмайды. Кең байтақ территорияны мекен етіп, бір тілде қатынас жасаған түркі халқының тарихи ізі көне дәуірлерде жатқандығы жөнінде А. Ходжаев мынадай пікір білдіреді: «В древне-китайских письменных источниках этноним тюрк встречается уже 4700 лет до наших дней. Эти же источники свидетельствуют также и о том, что уже в те времена на территориях от Каспийского моря до территории Маньчжурии проживали древнетюркские племена и народности» [7, 76]. Ғалымның бұл ойын ары қарай профессор Б.Р. Каримов былайша жалғастырады: «...Древние археологические памятники культуры на этих территориях древнего Турана свидетельствуют об этом. Тюркская цивилизация, находясь на пути, между ведущими государствами, цивилизациями, культурами Востока и Запада, Севера и Юга, выступала как цивилизация, оказывавшая значительное влияние в системе цивилизации мира. Важную роль она играла на Великом Шелковом пути. Тюркский язык был одним из ведущих международных, мировых языков на этом пути. Тюркская цивилизация создала целый ряд государств, имевших большое влияние на развитие мировой истории, культуры, науки, искусства и мировоззрения» [8, 40]. Шынында мұны көне дәуірлерде осы кеңістікте өмір сүрген түркілердің көне Тұран топырағынан – мәдениет ескерткіштерінің табылуы дәлелдеп жатқан сияқты.

Әдебиеттер

- 1 Мусаев К. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. – М., 1964.
- 2 Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1975.
- 3 Мусаев К. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984.
- 4 Черкасский М. А. Тюркский вокализм и сингармонизм. – М.: Наука, 1965. – 141 с.
- 5 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1888. – 176 с.
- 6 Қошқарова Г. Көнетүркі тілі мен қазіргі қыпшақ тілдерін сабақтастыра зерттеудің тарихи-лингвистикалық аспектісі. Маг. дисс. қолж. – Шымкент, 2014. – 84 б.
- 7 Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). – Ташкент: Tafakkur, 2010. – С. 164
- 8 Каримов Б.Р. Наследие и перспективы тюркской цивилизации и путь инновационного повышения статуса казахского языка // Ү. Халықаралық түркология конгресінің баяндамалар жинағы. – Түркістан, 2013. – Б. 39-48.

References

- 1 Musaev K. Grammatika karaimskogo yazyka. Fonetika i morfologiya. – M., 1964.
- 2 Musaev K. Leksika tyurkskih yazykov v sravnitel'nom osveshchenii. – M.: Nauka, 1975.
- 3 Musaev K. Leksikologiya tyurkskih yazykov. – M.: Nauka, 1984.
- 4 Cherkasskij M. A. Tyurkskij vokalizm i singarmonizm. – M.: Nauka, 1965. – 141 s.
- 5 Radlov V.V. Opyt slovarya tyurkskih narechij. – Sank-Peterburg, 1888. – 176 s.
- 6 Qoshqarova G. Ko'netu'rki tili men qazirgi qi'pshaq tilderin sabaqtasti'ra zertteding tari'hi''-li''ngvi''sti''kali'q aspektisi. Mag. diss. kolzh. – SHymkent, 2014. – 84 b.
- 7 Hodzhaev A. Iz istorii drevnih tyurkov (svedeniya drevnekitajskih istochnikov). – Tashkent: Tafakkur, 2010. – S. 164
- 8 Karimov B.R. Nasledie i perspetivy tyurkskoj civilizacii i put' innovacionnogo povysheniya statusa kazahskogo yazyka // Y. Hali'qarali'q tu'rkologi''ya kongresining bayandamalar ji''naghi'. – Tu'rkistan, 2013. – B. 39-48.